

Dualizam molitve: Gnoza i dijalog u polemičkoj konstrukciji ranokršćanskih identiteta

Autor: Davor Moravek

Sažetak

Polazeći od suvremene znanstvene dekonstrukcije „gnosticizma“ kao sumnjive historiografske kategorije (M. A. Williams, K. L. King), ovaj rad napušta tradicionalni okvir „pravovjerje protiv hereze“. Umjesto toga, koristeći socio-politički pristup (W. Bauer, E. Pagels), analizira konkurentna „rana kršćanstva“ kroz dihotomiju u shvaćanju molitve. Rad istražuje kako su biblijske demijurške tradicije (setijanska, valentinska), kao polemičke subverzije srednjeg platonizma, nužno redefinirale molitvu kao unutarnju spoznaju (*gnozu*). Taj se individualni, spoznajni model uspoređuje s proto-pravovjernom vizijom molitve kao sinovskog dijaloga, koji se konsolidirao kroz zajedničku liturgijsku praksu (*ortopraksiju*). Analizira se i formiranje kanona kao složeni proces vođen kriterijima apostoliciteta, katoliciteta i ortodoksnosti. Epilog, koristeći akademski okvir zapadnog ezoterizma (W. Hanegraaff), prati tematsku transformaciju gnostičkog impulsa u modernim metafizičkim pokretima (Nova Misao).

Ključne riječi: gnosticizam (kritika kategorije), rana kršćanstva, molitva, gnoza, dijalog, proto-pravovjerje, formiranje kanona, srednji platonizam, Elaine Pagels, Michael A. Williams, zapadni ezoterizam

Abstract

Starting from the contemporary scholarly deconstruction of "Gnosticism" as a dubious historiographical category (M. A. Williams, K. L. King), this paper abandons the traditional "orthodoxy vs. heresy" framework. Instead, using a socio-political approach (W. Bauer, E. Pagels), it analyzes competing "early Christianities" through the dichotomy in the understanding of prayer. The paper investigates how biblical demiurgic traditions (Sethian, Valentinian), as polemical subversions of Middle Platonism, necessarily redefined prayer as inner knowledge (*gnosis*). This individual, cognitive model is contrasted with the proto-orthodox vision of prayer as filial dialogue, which was consolidated through communal liturgical practice (*orthopraxy*). The formation of the canon is also analyzed as a complex process guided by the criteria of apostolicity, catholicity, and orthodoxy. An epilogue, using the academic framework of Western esotericism (W. Hanegraaff), traces the thematic transformation of the Gnostic impulse within modern metaphysical movements (New Thought).

Keywords: Gnosticism (category critique), early Christianities, prayer, gnosis, dialogue, proto-orthodoxy, canon formation, Middle Platonism, Elaine Pagels, Michael A. Williams, Western esotericism

Uvod: Kriza kategorije i redefiniranje pristupa

U proučavanju ranog kršćanstva, malo je tema koje izazivaju toliko kontroverzi kao što je fundamentalna dihotomija između „gnostičke“ i „kanonske“ duhovnosti. U suvremenom duhovnom diskursu, ova se dihotomija često predstavlja kao sukob između potisnutog, ezoterijskog učenja i institucionalizirane, „pravovjerne“ religije. Ti narativi često postuliraju da je rana Crkva namjerno potisnula „izvorne“ spise kako bi uspostavila sustav kontrole (usp. Ehrman, 2005).

Međutim, povijesno-kritička znanost u posljednjih nekoliko desetljeća prolazi kroz vlastitu „krizu kategorije“. Znanstvenici poput Michaela A. Williamsa (1996) i Karen L. King (2003) uvjerljivo su argumentirali da je sam pojam „gnosticizam“ sumnjiva moderna konstrukcija – „tamnica od mesa“ (Williams) – koja pogrešno spaja različite pokrete u jedan monolitni „heretički“ blok. Ono što su hereziolozi poput Ireneja Lionskog (oko 180. n.e.) retorički konstruirali kao jedinstvenog neprijatelja, moderna je znanost prečesto prihvatila kao objektivnu povijesnu kategoriju.

Ovaj rad stoga polazi od revidirane metodološke premise. Ne možemo više jednostavno pitati „što je bila gnostička molitva?“. Umjesto toga, moramo istražiti kako su se različita i konkurentska „rana kršćanstva“ (Bauer, 1934/1971; usp. Bockmuehl & Hagner, 2013) međusobno definirala. Slijedeći pionirsku analizu Elaine Pagels (1979) – koja je, iako u akademskim krugovima često osporavana (npr. od strane kritičara poput L. W. Hurtada (2005) ili M. Mankowskog (2001)) zbog metodoloških tendencija, ključna za socio-politički pristup – ovaj rad će istražiti kako su teološki sporovi, posebno o prirodi molitve, služili kao posrednici u borbi za autoritet i institucionalnu strukturu.

Umjesto da „gnosticizam“ tretira kao monolit, ovaj rad će se usredotočiti na specifične ideje unutar *biblijskih demijurških tradicija* (Williams, 1996), prvenstveno setijanskih (kako ih je analizirao Turner, 2001) i valentinskih sustava, kako su opisani u izvorima iz Nag Hammadija.

Koristeći komparativnu teologiju i analizu diskursa, rad će:

Analizirati kako dualistička kozmologija (koja suprotstavlja transcendentnu Monadu nižem Demijurgu) nužno redefinira molitvu kao unutarnji čin spoznaje (*gnoze*), smještajući tu kozmologiju u njen kontekst kao polemičku subverziju srednjeg platonizma.

Usporediti taj koncept s nastajućom „proto-pravovjernom“ vizijom molitve kao sinovskog *dijaloga*, koji se učvršćivao kroz zajedničke liturgijske prakse (*ortopraksija*).

Istražiti formiranje novozavjetnog kanona ne kao „skrivanje istine“, već kao *polemički i socio-politički proces definiranja* kršćanskog identiteta (Pagels, 1979; King, 2003).

Kao epilog, pratiti semantičku transformaciju teološkog izraza „Ja jesam“ – od njegove kristološke uporabe do reinterpretacije kao metafizičke tehnike u modernim ezoterijskim pokretima (Nova Misao), koristeći akademski okvir zapadnog ezoterizma (Hanegraaff, 1996).

Gnostički kozmos: Dualizam kao filozofska subverzija

Da bi se razumjela radikalna redefinicija molitve u ovim tradicijama, ključno je istražiti njihovu dualističku kozmologiju. Ta kozmologija nije nastala u intelektualnom vakuumu. Ona predstavlja sofisticiranu, premda polemičku, reinterpretaciju dominantnog filozofskog okvira tog doba:

srednjeg platonizma.

Srednji platonizam (npr. Albinus, Numenius) nastojao je sistematizirati Platona, postulirajući hijerarhiju stvarnosti: na vrhu je bio transcendentni, neizrecivi Prvi Princip (Jedno), a ispod njega niže, aktivno božanstvo, *Demijurg* (Stvoritelj), koji je dobronamjerno oblikovao materijalni svijet prema vječnim Idejama (usp. Layton, 1987).

Mislitelji unutar biblijskih demijurških tradicija (npr. Valentin) preuzeli su upravo tu strukturu, ali su joj *radikalno preokrenuli vrijednosni predznak*. To nije bilo puko posuđivanje, već filozofska subverzija.

Monada i Demijurg: Platonska struktura, gnostička pobuna

Na vrhu gnostičke hijerarhije, baš kao i u platonizmu, nalazi se *Monada* (od grč. *monas*, „jedno“), vrhovno, neizrecivo i apsolutno božanstvo. Ona je izvor duhovnog carstva Plerome („punine“) (Rudolph, 1987).

Međutim, za razliku od dobronamjernog platonskog Demijurga, stvoritelj materijalnog svijeta u ovim tradicijama je niže, tragično ili zlonamjerno biće. Taj *Demijurg* – često identificiran s Jahvom, Bogom Starog zavjeta – nastaje kao posljedica pogreške ili „pada“ unutar Plerome, bez znanja Apsoluta.

Ovo je ključna subverzija: mislioci ovih tradicija uzeli su platonskog Demijurga i proglasili ga neukim, arogantnim ili zlim. U setijanskom gnosticizmu (npr. *Apokrif Ivanov*, tekst koji pokazuje složenu povijest redakcije kroz 2. stoljeće), Demijurg – često nazivan Jaldabaot, Saklas (»budala«) ili Samael (»slijepi bog«) – prikazan je kao zlonamjerman tiranin koji stvara svijet kao zatvor (Robinson, 1990). Upravo je John D. Turner (2001) detaljno analizirao kako ova setijanska kozmologija istovremeno posuđuje i radikalno subvertira suvremenu platonsku tradiciju. U sofisticiranijem valentinizmu, Demijurg je manje zao, a više tragično neuk (Layton, 1987). Starozavjetne izjave poput „Ja sam Bog i nema drugoga osim mene“ (Iz 45,5-6) tumačene su kao doslovan dokaz njegove inferiornosti i arogancije (Irenaeus, c. 180/1992, 1.5.4).

Pad Sofije i zarobljena božanska iskra

Kozmička drama započinje „padom“ *Sofije* (Mudrosti), najnižeg eona, koja iz želje da stvori sama, rađa nesavršenog Demijurga. Materijalni svijet koji on oblikuje postaje zatvor. Ljudska bića, prema tim učenjima, sadrže božansku iskru (*pneuma*) iz Plerome, zarobljenu unutar tijela (*soma*) i duše (*psyche*) koje je stvorio Demijurg (*Apokrif Ivanov*, u: Robinson, 1990).

Spasenje, stoga, nije oproštenje grijeha (jer je „grijež“ ontološko neznanje), već oslobođenje ove iskre kroz *gnozu* – prosvjetljujuću spoznaju o vlastitom božanskom podrijetlu (Rudolph, 1987). Ova kozmologija nudi radikalno rješenje problema zla (teodiceje): apsolutni, dobri Bog (Monada) nije odgovoran za patnju u svijetu, jer svijet nije njegovo djelo, već djelo manjkavog, nižeg bića.

Dvije vizije molitve: Dijalog zajednice naspram unutarnje spoznaje

Fundamentalno različite kozmologije neizbježno vode do fundamentalno različitog shvaćanja i *prakse* molitve. U proto-pravovjernoj tradiciji, molitva je bila ključni alat za izgradnju zajednice i definiranje identiteta (*ortopraksija*), dok je u biblijskim demijurškim tradicijama ona bila individualni čin unutarnjeg buđenja.

Proto-pravovjerna molitva: Sinovski dijalog i liturgijska praksa

Kanonska evanđelja dosljedno prikazuju Isusa u intimnom molitvenom odnosu s bićem koje on naziva „Otac“. Vrhunci ovog prikaza su:

Očenaš (Mt 6,9-13; Lk 11,2-4): Predstavljen kao uzor molitve, Očenaš uspostavlja sinovski odnos s Bogom (*Pater noster*). On ne traži bijeg od svijeta, već njegovu transformaciju („budi volja tvoja“) i uključuje molbe za oprost i zaštitu, podrazumijevajući ovisnost o dobrom Stvoritelju (Vugdelija, 2013).

Molitva u Getsemanskom vrtu (Mt 26,36-46): Vrhunac Isusove poslušnosti Ocu, gdje on prihvaća patnju kao dio Očevog plana, a ne bježi od nje („Ali ne što ja hoću, nego što hoćeš ti“).

Ovaj koncept molitve kao dijaloga nije ostao samo na razini teološkog ideala; on je bio temelj rane kršćanske *ortopraksije* (ispravne prakse) koja je definirala zajednicu:

U **Didache** (nauk dvanaestorice apostola, kraj 1. st.), kršćanima se izričito nalaže da mole Očenaš „tri puta na dan“ (*Didache*, c. 100/1990, 8), čime se osobna molitva pretvara u strukturiranu, zajedničku disciplinu koja gradi identitet.

Justin Mučenik (c. 155. n.e.) u svojoj *Prvoj apologiji* (pogl. 67) opisuje nedjeljno bogoštovlje koje uključuje čitanja, propovijed i „zajedničke molitve“ (*koinas euchas*) (Justin Mučenik, c. 155/1997).

Molitva je, dakle, u ovoj tradiciji bila javni, zajednički čin koji je stvarao kohezivno društveno tijelo i potvrđivao zajedničku teologiju (jedan dobar Bog Otac).

„Gnostička“ reinterpretacija: Molitva kao spoznaja

U tekstovima biblijskih demijurških tradicija, molitva kao dijalog s vanjskim stvoriteljem postaje besmislena, pa čak i pogrešna, jer bi bila upućena Demijurgu. Molitva stoga postaje unutarnji proces buđenja božanske iskre.

Molitva apostola Pavla (Nag Hammadi): Ovaj tekst, vjerojatno iz 2. stoljeća, ilustrira gnostički pristup. Molitva nije upućena stvoritelju svijeta, već entitetima iz Plerome i vlastitom višem Ja: „Ti si moj um; izvedi me! Ti si moja riznica; otvori mi se!“. To je zaziv za prosvjetljenje i oslobođenje iz materijalnog zatvora (Robinson, 1990).

Evanđelje po Tomi (Izreka 14): Ovaj tekst, čije datiranje ostaje predmetom rasprave, ali s korijenima koji vjerojatno sežu u 1. ili rano 2. stoljeće, nudi znakovit odgovor na pitanje ritualne prakse. Isus navodno upozorava: „Ako postite, prizvat ćete sebi grijeh; ako se molite, bit ćete osuđeni; ako činite milostinju, naškodite svome duhu“ (Robinson, 1990). Ovaj citat, često izvučen iz konteksta, nije doslovna zabrana molitve, već, slično kanonskoj kritici u Mt 6,5-8, predstavlja *kritiku licemjernih vanjskih praksi*. Dok kanonska evanđelja kritiziraju ritual bez *unutarnje pobožnosti*, Toma gura kritiku dalje, sugerirajući da je takav ritual besmislen bez *unutarnje*

spoznaje (gnoze). Poruka je odbacivanje vanjskog ritualizma u korist unutarnje samospoznaje: „Kraljevstvo je u vama... Kad spoznate sebe, bit ćete spoznati“ (*Evandjelje po Tomi*, Izr. 3, u: Robinson, 1990).

U ovoj viziji, božanska iskra u čovjeku ontološki je srodna Monadi. Problem nije ontološka odvojenost koja zahtijeva dijaloški „most“ (molitvu), već neznanje o tom jedinstvu. „Gnostička“ molitva je, prema tome, čin uklanjanja vela neznanja kako bi se otkrilo jedinstvo koje već postoji. Ova fundamentalna razlika u shvaćanju spasenja i molitve – dijalog protiv gnoze – nije ostala samo na razini teološke rasprave; ona je izravno utjecala na bitku o tome koji će tekstovi biti prihvaćeni kao autoritativni.

Bitka za autoritet: Irenej kao polemičar i socio-političko formiranje kanona

Tvrdnja da je Crkva namjerno izmijenila ili sakrila spise kako bi sakrila „gnostičku istinu“ dotiče se, dakle, složenih pitanja povijesti teksta i formiranja kanona. Moderno istraživanje sugerira da je stvarnost bila manje centralizirana zavjera, a više decentralizirani socio-politički proces definiranja identiteta.

Tekstualna transmisija: „Ispravke“, a ne zavjera

Ne posjedujemo izvorne rukopise (autograme) nijedne novozavjetne knjige. Ono što imamo su deseci tisuća kasnijih prijepisa koji sadrže stotine tisuća razlika (tekstualnih varijanti). Tekstualna kritika (Metzger & Ehrman, 2005) pokazuje da su rani prepisivači ponekad mijenjali tekstove.

Međutim, te izmjene uglavnom nisu bile dio organizirane zavjere, već teološki motivirane „ispravke“ (npr. pojašnjavanje Kristovog božanstva) koje su unosili pojedini prepisivači kako bi tekst uskladili s onim što su smatrali „ispravnom“ vjerom (Ehrman, 2005).

Irenej Lionski: Retorička konstrukcija „hereze“

Ključna figura u borbi za definiranje „pravovjerja“ bio je Irenej, biskup Lyona (oko 130. – 202. n.e.). Međutim, kako ističe Karen L. King (2003), Irenej nije djelovao kao neutralni povjesničar. Djelovao je kao briljantan polemičar koji je, u svom djelu *Protiv hereza* (*Adversus Haereses*), prvi retorički *konstruirao* monolitnu „herezu zvanu gnostička“. Grupirajući različite pokrete pod jedan pejorativni termin, stvorio je „drugoga“ u odnosu na kojeg je mogao definirati i obraniti vlastite granice „pravovjerja“.

Kako primjećuje Pagels (1979), Irenejevi argumenti imali su ključnu socio-političku funkciju za izgradnju jedinstvene, hijerarhijske crkve:

Apostolska predaja: Protiv gnostičke tvrdnje o tajnom, individualnom znanju (*gnozi*), Irenej je formulirao koncept *javne i neprekinute* apostolske predaje koju čuvaju biskupi. Ova doktrina je legitimirala autoritet crkvene hijerarhije (Pagels, 1979).

Kanon od četiri Evandjelja: Irenej je bio jedan od prvih koji je snažno argumentirao za autoritet *točno četiri* evandjelja, koristeći analogiju o četiri vjetra, kao stupova Crkve. Ovo je bio polemički odgovor na pluralitet tekstova.

Jedinstvo Boga Stvoritelja: Snažno je branio monoteističko načelo da je Bog Starog zavjeta

(Stvoritelj) isti Bog kao i Otac Isusa Krista, što je bilo ključno za validaciju jedinstvene crkvene strukture.

Formiranje kanona kao socio-politički proces

Novozavjetni kanon (27 knjiga) nije „otkriven“, niti je rezultat jednostavne povijesne potrage za najstarijim tekstovima. Bio je to složen proces koji je trajao stoljećima.

Kriteriji za uključivanje bili su višestruki: primarno *apostolsko podrijetlo* (stvarno ili pripisano), *katolicitet* (široka prihvaćenost i liturgijska uporaba u glavnim crkvenim središtima) i *ortodoksnost* (sklad s onim što se razvijalo kao „pravilo vjere“).

Tvrdnja da su tekstovi odbačeni isključivo zato što su bili „socijalno nekompatibilni“ s modelom zajednice koji se gradio (Pagels, 1979) predstavlja pojednostavljenje. Proces je bio složeniji, što pokazuje sudbina tekstova poput *Pastira Hermovog* ili *Didache*. Ovi su tekstovi bili izuzetno popularni, široko korišteni u liturgiji i „socijalno kompatibilni“, ali na kraju ipak nisu uključeni u konačni kanon većine crkava, često zbog sumnji u njihovo apostolsko podrijetlo ili kasniji datum nastanka.

Teologija individualne *gnoze* (npr. u *Evandjelju po Tomi*), bila je inherentno otporna na institucionalizaciju. Međutim, konačni kanon nije bio samo proizvod „političke“ pobjede, već i dugotrajnog konsenzusa zajednica o tome koji tekstovi najvjernije odražavaju njihovo liturgijsko i teološko iskustvo. Proto-pravovjerni model (jedan Bog, jedna javna predaja) stvorio je „otporniji i učinkovitiji društveni organizam“ (Pagels, 1979), ali je taj organizam također bio definiran tekstovima koje je aktivno koristio.

Epilog: Semantička transformacija „Ja Jesam“ u Zapadnom ezoterizmu

Analiza moderne reinterpretacije fraze „Ja jesam“ zahtijeva metodološki oprez. Kao što je istaknuto, ne postoje dokazi o *izravnom tekstualnom utjecaju* drevnih gnostičkih tekstova na rane vođe pokreta „Nova Misao“ (New Thought).

Poveznica se uspostavlja kroz akademski okvir *Zapadnog ezoterizma*, kako ga je definirao Wouter Hanegraaff (1996). Hanegraaff opisuje zapadni ezoterizam kao „odbačeno znanje“ – struje mišljenja (uključujući gnozu, hermetizam, neoplatonizam) koje su tekle paralelno s dominantnom religijom i znanošću. Prema Hanegraaffu (1996), moderni pokreti poput „Nove Misli“ predstavljaju „sekularizaciju ezoterizma“, gdje su drevni mitološki okviri odbačeni, ali su temeljni principi – poput primata svijesti i spasenja kroz *gnozu* – preoblikovani u psihološki i metafizički jezik.

Unutar ovog okvira, možemo pratiti semantičku transformaciju izraza „Ja jesam“:

Kanonska upotreba: Kristološka tvrdnja. Teološki korijeni izraza nalaze se u Knizi Izlaska (Izl 3,14), gdje se Bog objavljuje Mojsiju kao „Ja sam koji jesam“ (*Ehyeh asher ehyeh*). U Evandjelju po Ivanu, Isus koristi grčki ekvivalent, *ego eimi* (ἐγὼ εἰμί), na apsolutan način, ponajviše u izjavi: „prije nego Abraham posta, Ja jesam!“ (Iv 8,58). U kršćanskoj teologiji, ovo se tumači kao radikalna tvrdnja o vlastitom božanstvu, aludirajući na božansko ime (Brown, 1966).

Ezoterijska reinterpretacija: Metafizička tehnika. U pokretu Nova Misao (New Thought) 20. stoljeća, ova je fraza doživjela potpunu psihologizaciju. Figure poput Florence Scovel Shinn (1925) i Nevillea Goddarda (1944) preuzimaju izraz, ali ga odvajaju od povijesnog Krista i reinterpretiraju kao univerzalni kreativni princip unutar svakog čovjeka. Za Goddarda (1944), „Ja jesam“ je samo Božje ime i jedina stvarnost – sama ljudska svijest. Molitva, u ovom sustavu, nije prošnja vanjskom božanstvu, već „pretpostavka“ (*assumption*) osjećaja ispunjene želje. Deklaracija „Ja jesam...“ (bogat, zdrav) postaje metafizički mehanizam stvaranja stvarnosti.

Ovo nije izravan nastavak drevnog gnosticizma, već *tematska i tipološka paralela* koja pokazuje kako gnostički *impuls* – ideja da je spasenje unutarnja spoznaja, a ne vanjski dijalog, i da je ljudska svijest ontološki povezana s božanskim – opstaje kroz sekularizaciju.

Zaključak: Od polemičke prošlosti do nijansirane sadašnjosti

Ova revidirana analiza pokazuje da se dihotomija između „gnostičke“ i „kanonske“ molitve ne može razumjeti kao jednostavan sukob između „prave“ i „lažne“ vjere. Zahvaljujući dekonstrukciji „gnosticizma“ kao sumnjive kategorije (Williams, 1996; King, 2003), vidimo da je povijesna stvarnost bila borba između konkurentskih „ranih kršćanstava“ (Bauer, 1934/1971).

Ta borba nije bila samo teološka, već i socio-politička (Pagels, 1979). S jedne strane, proto-pravovjerni model gradio je kohezivnu, hijerarhijsku zajednicu utemeljenu na *ortopraksiji* – zajedničkim ritualima poput Očenaša (*Didache*) i Euharistije (Justin Mučenik) – koji su potvrđivali sinovski dijalog s dobrim Bogom Stvoriteljem.

S druge strane, pokreti koje danas nazivamo biblijskim demijurškim tradicijama nudili su radikalnu alternativu. Kao polemičku subverziju srednjeg platonizma, njihova kozmologija odbacila je Stvoritelja kao inferiornog Demijurga. To je logično redefiniralo spasenje kao individualnu *gnozu*, a molitvu kao unutarnji čin buđenja božanske iskre (*Molitva apostola Pavla*), odbacujući licemjerne vanjske rituale (*Evandjelje po Tomi*).

Formiranje kanona, vođeno polemičarima poput Ireneja, ali i konsenzusom zajednica, bio je proces kojim je socijalno učinkovitiji i liturgijski utemeljeniji model (proto-pravovjerni) definirao i konsolidirao svoj identitet.

Implikacije ove analize su dvojake. Prvo, pokazuju da je rana kršćanska duhovnost bila fundamentalno pluralistička, a da je „pobjednička“ liturgijska praksa (dijalog) bila jednako alat društvene kohezije koliko i teološki izričaj. Drugo, ovo objašnjava zašto „gnostički impuls“ (molitva kao spoznaja) nikada nije nestao, već opstaje u modernim duhovnim pokretima koji, u sekulariziranom dobu, ponovno daju primat individualnom iskustvu nad kolektivnom praksom.

Literatura

Bauer, W. (1971). *Orthodoxy and heresy in earliest Christianity*. Fortress Press. (Izvorni rad objavljen 1934.)

Biblija. (b.d.). Stvarnost / Kršćanska sadašnjost.

Bockmuehl, M., & Hagner, D. A. (ur.). (2013). *Orthodoxy and heresy in early Christian contexts: Reconsidering the Bauer thesis*. Baker Academic.

Brown, R. E. (1966). *The Gospel According to John (I-XII): A new translation with introduction and commentary*. Doubleday.

Didache (Nauk dvanaestorice apostola). (1990). U M. Mandac (prir. i prev.), *Apostolski oci*. Služba Božja. (Izvorni rad napisan c. 100.)

Ehrman, B. D. (2005). *Misquoting Jesus: The story behind who changed the Bible and why*. HarperSanFrancisco.

Goddard, N. (1944). *Feeling is the secret*. G & J Publishing.

Hanegraaff, W. J. (1996). *New Age religion and Western culture: Esotericism in the mirror of secular thought*. Brill.

Hurtado, L. W. (2005). *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity*. Eerdmans.

Irenaeus. (1992). *Adversus Haereses*. U A. Roberts & J. Donaldson (ur.), *Ante-Nicene Fathers* (Sv. 1). Hendrickson Publishers. (Izvorni rad napisan c. 180.)

Justin Mučenik. (1997). Prva apologija. U M. Mandac (prir. i prev.), *Apologije*. Služba Božja. (Izvorni rad napisan c. 155.)

King, K. L. (2003). *What is Gnosticism?*. Harvard University Press.

Layton, B. (1987). *The Gnostic scriptures: A new translation with annotations*. Doubleday.

Mankowski, M. J. (2001). [Revizija rada *The Gnostic Gospels*, E. Pagels]. *The Catholic Biblical Quarterly*, 63(3), 550–552.

Metzger, B. M., & Ehrman, B. D. (2005). *The text of the New Testament: Its transmission, corruption, and restoration* (4. izd.). Oxford University Press.

Pagels, E. (1979). *The Gnostic gospels*. Random House.

Robinson, J. M. (ur.). (1990). *The Nag Hammadi library in English* (3. izd.). Harper & Row.

Rudolph, K. (1987). *Gnosis: The nature and history of Gnosticism* (R. M. Wilson, prev.). Harper & Row.

Scovel Shinn, F. (1925). *The game of life and how to play it*.

Turner, J. D. (2001). *Sethian Gnosticism and the Platonic tradition*. Presses de l'Université Laval.

Vugdelija, M. (2013). Očenaš – molitva Gospodnja. *Crkva u svijetu*, 48(1), 104–121.

Williams, M. A. (1996). *Rethinking "Gnosticism": An argument for dismantling a dubious category*. Princeton University Press.